altijd, maar de vanzelfsprekendheid waarmee een goede seksuele relatie wordt voorgesteld als het resultaat van langdurige en harde onderhandelingen, is heel treffend. De ongelijke positie van mannen en vrouwen is altijd als een bron van seksuele ellende gezien in WWW, zodat ondanks de patriarchale resten het verloren gaan van een 'harmonieuze ongelijkheid' naar de term van Van Stolk en Wouters niet erg van toepassing lijkt (B.van Stolk & C.Wouters, *Vrouwen in tweestrijd* [1982]). Een klachtenrubriek belicht mensen natuurlijk in hun problemen en ruzies, maar ook het ideaal dat achter de klachten opdoemt lijkt weinig ruimte te hebben gelaten voor ongelijkheid, al dan niet harmonieus. Als er echter één etiket is dat de ontwikkeling van de adviezen dekt, dan is dat 'individualisering'. Ook deze term is dubbelzinnig en heeft alle nadelen van het moderniseringsdenken met zijn scherpe tegenstelling van vroeger en nu. Maar individualisering lijkt bedacht om de steeds herhaalde raad eerst aan jezelf te denken te verbeelden.

Gert Hekma

Kermis in Amsterdam

of de cultuur van de seksuele revolutie

In *Sextant*, tijdschrift van de indertijd zo succesvolle Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH), treffen vele kleine berichten uit de jaren zestig over het Nederlandse seksuele klimaat nu als volstrekt gedateerd. Nog aan het eind van het decennium woedde er een levendig debat over het zogenaamde gemengd kamperen: een ongehuwde man en vrouw of een jongen en meisje mochten niet samen een tentje opslaan, twee jongens of twee vrouwen weer wel. Het heteroseksuele verbod schiep zo homoseksuele kansen. Maar dat personen van hetzelfde geslacht het met elkaar konden doen, was in Nederland nog zo slecht voorstelbaar, dat het in de discussie over gemengd kamperen geen probleem was. Verder wemelde het in *Sextant* van faits divers over verboden. Zo gelastte de burgemeester van Haarlem in 1968 een toneelstuk van Plautus af met het argument: 'Mijn bezwaar richt zich tegen het tonen van en manipuleren met een voorwerp voorstellende het mannelijk geslachtsdeel'.[1] In het Nijmeegs Universiteits Blad verscheen een jaar later een vertaling van Guillaume Apollinaire's 'Elfduizend lullen'. De redacteuren, onder wie Jan Lenferink, moesten voor de rechtbank verschijnen. Veertig van de 4.500 abonné's zegden hun abonnement op. In hetzelfde jaar verbood de Amsterdamse burgemeester Samkalden 'Het erotisch panorama', een blote lifeshow.[2]

Dit 'naakte theater' was typerend voor wat toen al de seksuele revolutie ging heten. Kleine groepjes organiseerden in het hart van Amsterdam shows en manifestaties die zeker geen publiekstrekkers waren, maar die wel een grote uitstraling hadden en Amsterdam de reputatie hebben gegeven het seksuele mekka van Europa te zijn. De seksuele kermis die in Amsterdam tussen 1968 en 1970 de aandacht trok, stond niet op zichzelf. Provo's en revolterende studenten hadden de politiek toen al een ander gezicht gegeven, niet alleen in Nederland, maar in de hele westerse wereld. Temidden van deze veranderingen heeft een kleine groep seksuele utopisten die actief was in de jaren van de seksuele kermis tussen 1968 en 1970 en over

wie ik het hier zal hebben, een onmiskenbare bijdrage geleverd aan het beeld van de seksuele revolutie waarvan de aard in het vergeetboek is geraakt.

Ondanks het verbod van Samkalden kende het naakttheater in Nederland nog vele voorstellingen. Het was de exemplarische vorm van publiek seksueel gedrag dat vooral in Amsterdam een plaats kreeg en dat de hoofdstad van Nederland tevens maakte tot het centrum van de seksuele revolutie. Want wat de seksuele revolutie verder ook mag zijn geweest, het was in ieder geval een rariteitenkabinet dat na provo een stempel zette op Amsterdam. Deze seksuele kermis was een breuk met Nederlandse gezapigheid in seksuele zaken. Over wat er gebeurde en wat dat betekende zal ik het hier verder hebben.[3]

Uit de marges naar de seksuele revolutie

In de jaren zestig konden NVSH en *Sextant* de voorzichtige koers die het seksuele hervormingswerk altijd had gekarakteriseerd, laten varen. De ontzuiling, de opkomst van een jeugdcultuur en medisch-technische innovaties zoals de pil en penicilline brachten veranderingen in het seksuele leven en denken. Seksuele taboes gingen minder zwaar wegen en men kreeg meer oog voor de prettige kanten van de seks. Steeds minder leefde de idee dat seksualiteit een moeilijk te beheersen drift is. Bovendien veranderde de waardering voor het driftmatige. Wat vroeger dwangmatige, en dus vaak onprettige, handelingen waren, kreeg in de jaren zestig de status van plezierige lustbeleving.

In de jaren zestig kwam er meer ruimte voor de seks, en daarmee voor de NVSH, echt ver kon deze organisatie toch niet gaan in seksuele ideologie en praktijk vanwege de enorme achterban. Ze had in die tijd honderdduizenden leden. De artikelen van *Sextant* moesten zowel spannend zijn om de leden te boeien als braaf om hen niet te kwetsen. Een voorzichtig pleidooi voor gemengd kamperen of homofilie kon wel; ook kritiek op een verbod van artistiek verantwoord bloot was mogelijk. Maar het steunen of zelfs maar vermelden in *Sextant* van de seksuele kermis die in Amsterdam begon, daarvan was geen sprake.

In het circuit van provo-achtige en erotische blaadjes bestond meer ruimte voor gewaagde stellingen. Het Amsterdamse tijdschrift *Welstaat* stelde in het 'Ideologiese kredo. Alles is mogelijk in de toekomst': 'geslachtsgemeenschap is altijd, overal, met ieder die dat wil, geoorloofd. homo- en heteroseksualiteit zijn gelijkgeschakeld. een huwelijk is het samenwonen van twee mensen. er bestaat geen overspel want ieder is vrij om met wie hij of zij wil gemeenschap te hebben. seksuele voorlichting wordt door het nieuwe gezag van jongs af aan gegeven. een man en een vrouw hebben niet meer dan twee kinderen. krijgt een vrouw meer dan twee kinderen, dan wordt zij en de man die het kind verwekt heeft, verwezen naar een sosiaal werker die met hun het waarom bespreekt. er bestaat geen seksuele moraal of traditie'. Verder was er een oproep om in communes te gaan wonen.[4] Het Rotterdamse *Tijdschrift* had een wat gewaagder inhoud met een sadistische strip, een gebruiksaanwijzing voor condooms en een verhaal waarin bestialiteit voorkwam: de vrouw van een zeeman deed het tijdens zijn lange wereldreizen met een hond. In nummer drie zou een artikel verschijnen over de travestieten van Parijs, maar zover is het nooit gekomen.[5]

In Dordrecht verscheen *Gnot. Provotaries maandblad* met als medewerkers onder andere Irene van de Wetering en Joop Wilhelmus (later bekend van *Chick*). De eerste gaf 'Provo's Witte Wijven Plan' ten beste. De vrouw moest haar oerstatus van grote genietster terugveroveren. Het belangrijkste obstakel daarvoor was de ongewenste zwangerschap die voorkomen kon worden door alle meisjes het spiraaltje te geven. Dan waren ze tegelijk van hun maagdenvlies af 'wat vervelende remmingen voorkomt'. Het eveneens in Dordrecht verschijnende blad *Mare* leverde een gepeperde kritiek op de stellingen van Van de Wetering. Het blad dat zich vooral bezig hield met de genietingen van LSD, kwam onverwacht uit de hoek met een protofeministische kritiek. Chiel Schouwenaar keerde zich fel tegen de zogenaamde '(h)oerstatus' van de vrouw als seksueel wonderkind en tegen de reductie van de vrouw tot een naaidoosje en van de man tot een naaimachine. Al eerder had *Gnot* haar zusterblad geestelijk masochisme verweten en daarmee in dezelfde categorie sufferdjes ingedeeld als Van Dis en zijn SGP die Reve het ezelsproces hadden geleverd.[6]

Van een ander kaliber was het Amsterdamse *Knijp* waaraan Simon Vinkenoog, Duco van Weerlee, Wim Noordhoek, Bert Vuysje en Ewald Vanvugt meewerkten. Dit was geen gestencild blaadje, maar een professioneel blad met fraaie foto's. Op speelse manier kwam de seks aan de orde. Zo stond er een geïllustreerd stukje in over de

nieuwste 'knijpmode': blote dames met alleen knijpers aan het lijf. In het tweede nummer werd de 'zeilmode' gepresenteerd met foto's van blote mannen en vrouwen in doorzichtig plastic. In hetzelfde nummer besprak een medewerker een antiquarisch voorlichtingsboek *De man en de vrouw* als racistisch en homovijandig: 'Vooral de homofielen hebben het dus weer gedaan: "Een homosexueel bezit de slechte eigenschappen van beide geslachten en geen enkele goede"'. In het derde en laatste nummer stond een foto van een beeldschone meisjesachtige jongen die een dolk aan zijn lul zette. De ondertitel luidde 'Het manhaftige opperhoofd rust uit na een verhit gevecht met de verradelijke bleekgezichten'.[7]

Tussen 1969 en 1974 verschenen in Amsterdam van *Suck. First European Sex Paper* acht nummers en een supplement. Medewerkers waren onder andere Willem de Ridder en Germaine Greer. Het was een mooi uitgegeven tijdschrift met vele illustraties waarin seks op luchtige wijze aan de orde kwam. Alle variaties kregen zo ongeveer een plaats. Als in elk seksblad verzocht de redactie de lezers hun geile verhalen op te sturen. Vele 'uit het leven gegrepen' herinneringen vulden de kolommen onder het motto hoe gekker, hoe beter. *Suck* was tevens zeer informatief over de locaties van de seksuele scene in Amsterdam en daarmee een voorloper van de Gay Guides. Apollinaire's 'Elfduizend lullen', Audens cruise-gedicht 'The platonic blow' en passages uit Burroughs 'Wild boys' waren (illegaal?) opgenomen. De beroemde tekening 'Fuck the world' van Theo van den Boogaard sierde de achterkant van het derde nummer. Een naakte Germaine Greer, met beide gaatjes duidelijk zichtbaar, stond in het zevende nummer. In het derde nummer kondigde de redactie het 'Wet Dream Festival', een groot seksfilmfestival, aan voor november 1970. Het supplement dat in 1972 verscheen, was een erotisch foto-essay met als titelverhaal 'An ecstatic journey of a BOY transformed into a GIRL for one day only, and her erotic adventures in Amsterdam, magic center'.

Niet alleen deze provo-achtige tijdschriften profileerden zich met loodzware seksuele ideologieën, lichtzinnige porno-verhaaltjes en tolerante visies op homoseksualiteit, daarnaast versterkte het terrein van de seks- en contactblaadjes zich. *Gandalf* was een satirisch blad waarin steeds meer seks kwam. Wilhelmus stapte over van noodlijdende provoblaadjes naar de gouden eieren van de porno. In februari 1968 verscheen het eerste nummer van het onpretentieuze *Vriendencontacten*, boordevol seksadvertenties, in een oplage van

'Fuck the world', Theo van den Boogaard in *Suck* 3

1.500 exemplaren. In december werden er al 20.000 van gedrukt.[8] Blaadjes met verhullende titels als *Sappho. Maandblad voor vriendinnen* en *Dandy* kwamen op de markt om weer even snel te verdwijnen. Het waren de hoogtijdagen van seksadvertenties in *Vrij Nederland*. Opmerkelijk genoeg hadden vele van de genoemde blaadjes in de jaren zestig nog een gemengde inhoud: mannen en vrouwen, homo's en hetero's werden tegelijk bediend terwijl seksuele variaties soms een plaatsje kregen. Van de specialisatie die later op de pornomarkt toesloeg, was nog geen sprake. Langzamerhand ontstond er een sfeer waarbinnen ook de erotische programma's de ruimte kregen.

De levende opjekten sjoo

In café Eylders kwam zo rond 1968 een gezelschap samen dat zich tooide met de naam Kiets Konservatorium. Het was een tamelijk ongeregelde troep van post-provo's, kunstenaars en andere buitenbeentjes die ook wel aardigheid had in seksuele grappen. Op één van de bijeenkomsten maakte een vrouwelijk lid van een uitkleedpartij een blote show. Het was voor de groep een eerste opstapje naar het naakte theater. In Amsterdam was publiekelijk al geëxperimenteerd met drugs, in de politiek, maar nog niet zoveel met seks. In het Vondelpark hadden de hippies hun 'love-ins' gehad, maar niemand die ik daarover sprak bracht deze meetings in verband met seks. Het jaar 1968 zou het jaar van de seksuele provocaties worden. Leden van het Kiets Konservatorium kwamen op 12 juni in Fantasio en op 14 juni in Paradiso met een 'Depressief Erotisch Panorama'. Daarvoor had Appeal, een jongerensoos die verbonden was met NVSH en PvdA-jongeren, een Sex-sociëteit georganiseerd in de Amsterdamse Nes. Op het programma stond een Ritmiese Pornografie Sjoo. In hetzelfde stramien werkte Hans Frisch met zijn Levende Opjekten Sjoo.

Het naakte theater stelde niet veel voor. Het hing aan elkaar van ludieke improvisaties, gelardeerd met wat muziek. De kern van de zaak was dat mannen en vrouwen bloot, en stoned, op het toneel verschenen en seksuele handelingen voorwendden. De seks was gecombineerd met maatschappijkritiek. In Appeal traden twee vrouwen en één man op, eerst nog gehuld in plastic, maar hun doorzichtige kleding kon niet verbergen dat ze waren opgeschilderd in de kleuren van de Nederlandse vlag. De blote driekleur ridiculiseerde wat er aan nationalisme nog bestond in Nederland. De 'cleanart-

schilder' Hans Frisch kondigde zijn levende opjekten sjoo aldus aan 'met beweging - geluid - stripties - stotterzangkoor enz. medewerkers zijn o.a.: (...) geschikt voor galeries - musea - bruiloften en partijen - nachtklups - resepsies - begrafenissen - teeaters - kerken - plantsoenen - parken enz. tevens verhuur van deze opjekten p.st. per uur. hans frisch ook oprichter van het slechtste orkest ter wereld' en er volgden een adres en telefoonnummer.[9] Waarschijnlijk lag de verhuur van de opjekten meer in de sfeer van body art dan van prostitutie. De helft van de lol was, naast de seks, het shockeren van de brave burgerman.

In de ludieke sfeer die zo typisch was voor provo en hippie voerden de artiesten de blote act op. Ze toonden alle variaties. Naast heteroseksualiteit kregen lesbische liefde, masturbatie, mannelijke homoseksualiteit en sadomasochisme de ruimte. Bestialiteit ging de acteurs te ver, maar met een speelgoedbeest kon het weer heel grappig zijn. Het publiek stelde niet alle seksuele variaties evenzeer op prijs. Het sadomasochisme, dat Ruud Kraamwinkel in het Depressief Erotisch Panorama toonde, vond volgens Henno Eggenkamp van de Levende Opjekten Sjoo weinig weerklank bij de kijkers. De homoscènes die hij zelf bracht, bevielen de toeschouwers waarschijnlijk beter, omdat de smaakmakers in het hartje van Amsterdam zowel begrip hadden voor homoseksualiteit als bewondering voor Eggenkamps forse geslachtsdeel. Maar over dit onderdeel ontstonden ook moeilijkheden, zoals op het deftige Nijenrode waar de sjoo werd verboden. De seksuele provocatie van het naakte theater speelde zich uitsluitend op het toneel af. Het publiek spiegelde zich niet aan hetgeen voor het voetlicht gebeurde. Het gerucht dat de paleizen van de alternatieve cultuur bij zulke gelegenheden de aanblik boden van een massale seksuele orgie, kon niemand bevestigen. Soms kreeg een dorpsgek de gelegenheid zijn seksuele obsessies in de pauze uit te leven.

Intellectuelen, kunstenaars, mensen uit de politiek, seksuele hervormers stonden aan de basis van dit soort initiatieven. Het waren de hoogtijdagen van de anarchistische experimenten binnen de grachtengordel. De meeste avant-gardisten en utopisten verloren al snel hun interesse voor het naakte theater, want wat viel er eigenlijk te zien aan de blote improvisaties? Wel kwamen ze opdagen voor een discussie over de seks. In oktober 1968 stond bij Paradiso op het programma een 'Politiek-erotisch crematorium'. Peter Schat, Laurens ten Cate, Jan Wolkers, Misja Mengelberg, Louis Andriessen repten zich naar de tempel van de culturele revolutie om te discussië-

ren over het einde van wat zich ternauwernood ontplooid had: seksuele politiek. Behalve het debat was er ook weer een seksshow. De mensen van het naakte theater hadden met hun blote kunstjes een duidelijk doel voor ogen: van seksuele taboes naar vrije erotische ontplooiing. Op den duur konden ze misschien wat geld verdienen met de blote sjoo's. Daar ging het hen echter niet om, maar om een utopie van seksuele vrijheid.

Het naakt op het toneel was van vrouwen èn mannen en dat was een hele vernieuwing vergeleken met de topless bediening aan het Thorbeckeplein. Maar meestal ging het initiatief voor het naakte theater van de heren der schepping uit. Rita Weeda die de Sex-sociëteit van Appeal organiseerde, was een uitzondering. Hans Frisch, Henno Eggenkamp en Ruud Kraamwinkel domineerden dit circuit als organisatoren en acteurs en sleepten hun vriendinnen mee het toneel op. Het masculinisme van het naakte theater zou spoedig bijdragen aan de ontbinding van dit sociaal-seksuele experiment.

In 1968 draaiden de blote sjoo's nog uitsluitend in het alternatieve circuit van Paradiso, Fantasio en Appeal. Een jaar later besloot Kraamwinkel het ook daarbuiten te wagen. In het Microtheater aan de Amsterdamse Keizersgracht programmeerde hij voor een viertal avonden in april een 'Explosief Erotisch Panorama'. De eerste avond was een soort persvoorstelling waarbij ook de zedenpolitie aanwezig was. In de pauze was het mogelijk, tegen een kleine vergoeding, te spreken met de levende opjekten die bloot achter tralies waren opgesloten. De andere dag berichtten de kranten er over met foto's van gevangen dames waarop Samkalden het erotisch panorama verbood. De politie vervolgde de organisatoren wegens openbare schennis der eerbaarheid. Het vonnis van de vier aangeklaagden volgde pas in 1972: vijftig gulden boete voor elk van hen.

Met het verbod begon het succesverhaal van het erotisch panorama. Kraamwinkel en de filosoof Fons Elders zetten een Erotisch Syndicaat (ES) op dat onder meer de volgende doelstellingen had: 'ES propageert het erotisch spel als levensnoodzakelijke tegenpool van bewapeningswedloop en gekmakende economie. ES wil een snelgroeiende verdraagzaamheid tegenover alle erotische activiteiten bevorderen. ES streeft naar opheffing van de exploitatie der erotiek voor anti-erotische doeleinden'.[10] De erotiek stond voor het goede in de wereld, zoals kapitalisme en oorlog voor het kwade stonden. Als reactie op een burgerlijke moraal, waarin seks en zonde vrijwel synoniem waren, zagen deze utopisten in de erotiek alleen vrijheid en blijheid.

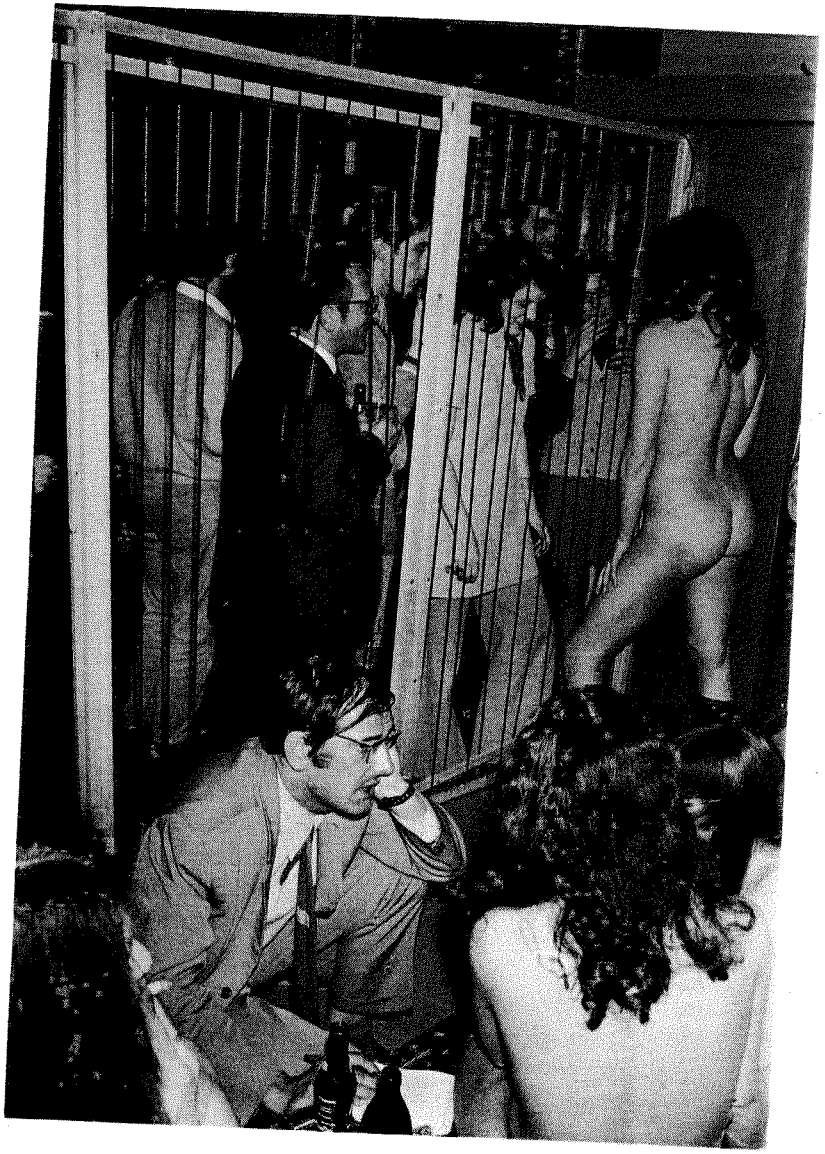

Het pauzeprogramma van het Explosief Erotisch Panorama in het Amsterdamse Microtheater, april 1969. Journalisten interviewen de actrices. (Foto: Govert Vetten)

De erotische panorama's verspreidden zich in 1969 als een olievlek eerst over Amsterdam en vervolgens over Nederland. In Akhnaton, Shaffy-theater, Desmet, bij de gereformeerde en de vrouwelijke studentenverenigingen voerde men de sjoo op. Op 5 mei 1970 had Eggenkamp een act bij de opening van een tentoonstelling over 'De bevrijding van de bustehouder' in Ede. De hele straat was volgehangen met bh's. Eggenkamp en zijn vriendin verschenen in een corset dat aan de voorkant was geschilderd in de Nederlandse driekleur. Het Wilhelmus werd gespeeld. Vervolgens keerden de acteurs zich om, en nu zagen de toeschouwers de gecorsetteerde Duitse driekleur terwijl het Duitse volkslied inzette. Schandaal!

Het einde van het naakte theater

De levende opjekten sjoo heeft nooit de pretentie gehad exclusief kunst te zijn. Het was een typische provo-combinatie van activisme, seks en kunst die het vooral moest hebben van de ludieke improvisatie. Het succes van het naakte theater heeft zeker bijgedragen aan zijn einde: tot drie keer per week improviseren voor een publiek dat steeds dorpser wordt is een onmogelijke opgave. Maar er waren ook andere redenen waarom het experiment afliep. De magische jaren zestig waren een explosief mengsel van politiek, seks, kunst en filosofie. Na 1970 scheidden de wegen van de actoren en trad er differentiatie op van het seksuele spectrum. De seksindustrie ging het pornografische element volop exploiteren. Feministen ontdekten het seksisme van de seksuele revolutie en ook van het naakte theater. De vrouwen die om Kraamwinkel heen hingen, bekeerden zich vrijwel allemaal tot het lesbianisme. In het echte theater kreeg het naakt een vaste plaats, maar nu als Kunst. De opvoering van stukken als Equus of Calcutta legden de autoriteiten geen strobreed meer in de weg. De body art kristalliseerde zich als kunstvorm uit de geïmproviseerde blote sjoo's uit. Otto Mühl van de Wiener Aktion pakte het allemaal veel radicaler en ideologischer aan dan de lieverdjes van de Amsterdamse erotische panorama's. Enkele intellectuelen stortten zich op de sexpol en ontdekten in het vrijblijvende gespetter van het erotisch syndicaat veeleer eng-seksuele repressie dan bevrijding.

De coalitie van seksuele hervormers, proto-feministes, intellectuelen, kunstenaars en mannen die de commercie niet schuwden, werd verbroken. Kraamwinkel had naast zijn idealistische werkzaamheden

voor het erotisch syndicaat een drukkerij en een winkel waar behalve kinderfilms ook Deense porno over de toonbank ging. Als drukker werkte hij voor zowel *Gandalf* als *Chick* en *Candy*. De seksfeesten die Kraamwinkel en Elders samen privé organiseerden, en waar groepsseks plaatsvond, hielden op. Kraamwinkel wendde zich tot de NVSH die zijn initiatieven nooit had ondersteund en die hem nu in de gelegenheid stelde in het nieuwe gebouw van de Amsterdamse afdeling aan de Grimburgwal avonden voor groepsseks en partnerruil te organiseren. Nog steeds bemant Kraamwinkel de standjes van de NVSH die zo nu en dan op informatiemarkten verschijnen. Daarnaast drijft hij een erotische galerie aan de Amsterdamse Oude Schans. Eggenkamp zette zich bij gelegenheid in voor verbetering van de seksuele voorlichting en andere idealistische doelen. Elders is hoogleraar aan de Humanistische Hogeschool geworden. Intellectuelen wierpen zich op andere thema's zoals Vietnam en Cuba waarbij ze hun ogen sloten voor de seksuele repressie in die landen. En op de Amsterdamse wallen verdienen anderen nu hun boterham met seksshows.

De ideologisering van de seks

Naast de oude organisaties voor seksuele hervorming zoals NVSH en COC kwamen er aan het eind van de jaren zestig nieuwe bewegingen die verbetering van de seksuele verhoudingen voorstonden, feministische als Man Vrouw Maatschappij en Dolle Mina en homoseksuele als de Federatie Studenten Werkgroepen Homoseksualiteit (FSWH), een samenballing van lokale groepen. De Amsterdamse groep wilde al snel van het studenten-imago af en veranderde de naam in Amsterdamse Jongeren Aktiegroep Homoseksualiteit (AJAH). De FSWH omschreef de seksuele revolutie met de volgende doelen:

'1. Weg met seksuele taboes. Voor ieder kind een goede seksuele opvoeding.
2. Wij moeten naar een toekomst waar ieder met zijn biseksuele aanleg kan doen en laten wat hij wil. Homo- & heteroseksualiteit bestaan niet.
3. De tijd van dwangmatig mannetje en vrouwtje spelen is voorbij.
4. De meerderjarigheidsleeftijd moet zeker tot achttien (18) jaar worden verlaagd'.[11]

Naast de homo- en vrouwengroepen was een van de meest luid-

ruchtige en ideologische kernen de Sexpol in Tilburg waar Kees de Boer het werk van Wilhelm Reich, Herbert Marcuse en Reimut Reiche introduceerde. Sexpol was vooral een platform voor discussie dat was ontstaan binnen de Kritiese Universiteit Tilburg. Tevens gaf de groep rond 1970 boeken uit zoals het werk van Reich en Otto Gmelins *Emancipatie en orgasme* (1970). In maart 1969 was er een conferentie in Tilburg met bijdragen van seksuele hervormers en wetenschappers als Hedy d'Ancona, Ed Brongersma, Gerrit Kooy, Wijnand Sengers en Jos van Ussel. Het congres eindigde met een 'pan-erotisch festijn ... waarin de banaal-fysische toestand van de nacht gesublimeerd kan worden'. Vanaf het eerste nummer van 1970 had De Boer in *Sextant* een eigen pagina. Het eerste artikel zette de toon: 'Sex-pol. Sexuele hervorming vereist revolutionaire maatschappijhervorming'. Zijn tweede artikel was een pleidooi voor 'De noodzaak van een anti-autoritaire en socialistische opvoeding'. En in zijn derde artikel stelde hij het seksuele liberalisme en de consumptieseks aan de kaak.

De marxistische kritiek op het seksuele liberalisme was een doodsteek voor de seksuele utopisten van de jaren zestig die met hun provo-idealen uit waren op een verruiming van vrijheden. Nu bleek in de sexpol-analyses de veroverde vrijheid opeens een schijnvrijheid en bleken de seksuele experimenten een bevestiging van de maatschappelijke orde, namelijk consumptieseks, te zijn. En wat De Boer met sexpol en freudomarxisme ontdekte, vonden vrouwen zelf uit, mede dankzij het feminisme. In het zesde nummer van de *Sextant* van 1970 discussiëerden acht vrouwen over 'Seksuele vrijheid, wat is dat eigenlijk?' Ze stelden vast dat de seks voor vrouwen iets anders was dan voor mannen, en nog net niet dat de seksuele revolutie enkel een mannenzaak was.

De zorgeloosheid die zo kenmerkend was geweest voor de provo's van de seks, brak hen tenslotte op. De seks bleek ook een serieuze zaak te zijn, van verhoudingen tussen de seksen, tussen de generaties, tussen individuele en collectieve vrijheid, van handel. De commercialisering van het bloot middels pornobioscopen, sekstheaters en illusiebladen maakte veel overbodig van wat voorheen heilzaam was geweest. Met de opening van het eerste naaktstrand in Callantsoog in 1972 werd alledaags wat altijd zo bijzonder was geweest. Even was 'streaken' (bloot rennen) een sport in de Amsterdamse binnenstad, ver voordat joggen mode werd. Op het moment dat Kees de Boer de noodzaak van een totale sociale ommekeer postuleerde als voorwaarde voor een seksuele revolutie, begon de segmentatie van de seksuele beweging. De eenheid van homo en hetero, van kunst, porno en politiek, van privé en publiek die de acteurs van het naakte theater voorstonden, werd doorbroken op het moment dat De Boer die als noodzakelijk formuleerde. Misschien waren de provo's van de seks naïef geweest, De Boer liep met zijn sexpol en de theorie van de totale sociale revolutie achter de feiten aan. De seksuele revolutie was allang gesegmenteerd.

In december 1969 vond een 'love-weekend' van AJAH en NVSH plaats in het Friese stadje Bakkum. Het levert ons een goed voorbeeld van de dynamiek van de ideologisering van de seks. Op zaterdagavond hield de goeroe van de seksuele revolutie, Jos van Ussel, een lezing over 'Vechten voor vrijheid'. Er waren zestig mensen aanwezig, voor driekwart afkomstig uit kringen van de AJAH. Het begon met een aardig staaltje van toenmalige ideeën over communicatie. Van Ussel beklaagde zich er aan het begin van zijn lezing over dat iedereen op stoelen zat. De organisatoren haastten zich om de stoelen te vervangen door matrassen. In zijn verhaal kritiseerde Van Ussel het seksuele revisionisme. Homoleven zou alleen worden toegestaan als vaste vriendschap, en niet in zijn promiscue vormen. Het gevaar bestond dat de revolutie een 'eng-seksuele' vorm zou krijgen, waarin alleen de penis werd bevrijd, maar niet heel de mens.

Van Ussels waarschuwingen kregen dezelfde nacht nog een sinister vervolg. Aan het eind van de avond repten de deelnemers zich naar de acht-persoons slaapkamers waar het tot spontane seksuele vermenging kwam. Vele aanwezigen ontdekten hun homo-instelling, aldus het verslag. Maar anderen ontdekten iets heel anders, namelijk dat men hen met de groepsseks normen opdrong. Waarop de seksuele avonturiers tegenwierpen dat de weigeraars onvoldoende seksueel waren bevrijd en slachtoffers waren van de oude seksuele moraal.[12] De discussie kreeg nog een staartje in *Proefding*, het blad van de FSWH. Guus Kempe en Pieter de Feyter schreven daarin ieder een stuk over 'Groepsseks in Bakkum'. Kempe kritiseerde de dwingende normstelling van hen die de groepsseks bedreven en meende dat de participanten zelf kennelijk met schuldgevoelens zaten wanneer ze anderen dwongen mee te doen. Bovendien stelde hij nog een ander ernstig vergrijp vast, namelijk dat de groepsseks ook wel eens een uitdrukking kon zijn van een verderfelijke prestatiemoraal. De Feyter wees de verdedigers van de groepsseks als onverdraagzaam af. De seksuele vrijheid was nog niet gerealiseerd, of de

ideologen ontdekten in het veronderstelde vleugje revolutionaire praktijk alweer de repressie.[13] De wilde jaren van de seksuele revolutie waren definitief voorbij. De NVSH slonk in de jaren zeventig zeer snel, de FSWH en de AJAH verdwenen van het toneel, de leden van de sexpol verdronken in linkse factiestrijd. De Rotterdamse commune van Kees de Boer haalde in de jaren tachtig nog even de media vanwege een proces over de veronderstelde ontucht met minderjarige kinderen die in de woongemeenschap leefden.

De betekenis van de seksuele revolutie

De seksuele kermis die in Amsterdam en elders in het land plaats vond, had een grote uitstraling. Het heeft het seksuele landschap van Nederland ingrijpend veranderd. Bloot op het toneel is gewoon geworden; alledaagse Nederlandse woorden voor geslachtsdelen en seksuele functies zijn nu, zeker met de campagnes voor veilig vrijen, inderdaad alledaags; de tolerantie voor homoseksualiteit is evenals de omvang van homovoorzieningen enorm toegenomen; de seksuele commercie is sterk gegroeid; samenwonen, echtscheiding, overspel en geboortebeperking zijn nauwelijks meer sociale problemen; niemand heeft nog het gevoel van masturbatie ruggemergtering te krijgen. Niettemin ontstond er bij de profeten van de seksuele revolutie een diepgaande malaise, reeds ingezet door Van Ussel met zijn *Afscheid van de seksualiteit* (1970).

Met de anarchistische idealen van provo ontstond in Nederland een tegenculturele beweging die een totaal karakter had. Het culturele, muzikale, politieke en tenslotte ook seksuele landschap veranderde in sterke mate. Met de seks ging het in fases. Na de utopische teksten in de provo-pers bracht het theater van het naakt vanaf 1968 de idealen in de praktijk. De verboden van burgemeesters versterkten het effect van de blote shows. De seksuele kermis omvatte eerst nog alles: filosofie, maatschappijkritiek, kunst, muziek en vanzelfsprekend seks. Alweer in 1970 stootte het theater van het naakt op zijn grenzen. De provocatie was geslaagd, de verveling sloeg toe en de ideologisering begon. Tegelijk kwam de porno-industrie op. De seksuele revolutie verbrokkelde en het was gedaan met het Gesamtkunstwerk van de provo's van de seks. Daarmee begon een volgende fase waarin het feminisme een hoofdrol zou spelen.[14]

De seksuele kermis in Amsterdam was indertijd een wild en

spontaan gebeuren, een 'happening'. Zoals elke revolutie was de ommekeer van de jaren zestig een feest. De utopische verwachtingen voor een betere toekomst waren hoog gespannen. Zoals het seksuele voorheen als zondig was gekenschetst, zo werd het nu verheven tot het goede bij uitstek, tot een mystieke energiebron. Een vrije beleving van de erotiek zou de wereld geluk brengen en tegelijk een eind maken aan concurrentieverhoudingen die typisch waren voor kapitalisme en militarisme. De idealen van de seksuele utopisten konden zo hoog gespannen zijn omdat zij een reactie waren op de strikte seksuele moraal die in het verzuilde Nederland had bestaan. De seksuele revolutie had in Nederland zo'n succes juist vanwege de verzuiling en de discrepantie die tussen seksuele moraal en praktijk was ontstaan, en tegelijk doordat de uitholling van de zuilen, ook van binnen uit, al eerder was ingezet, aan het eind van de jaren vijftig.[15] Tevens had de opkomst van een jeugdcultuur grote invloed op de verandering van seksuele zeden. In Nederland versterkten demografische ontwikkelingen de kracht van de jeugdbeweging, omdat de grote, na de oorlog geboren generatie in de jaren zestig volwassen werd.

De utopische idealen namen met de seksuele revolutie heel snel een hoge vlucht, maar spoedig kwam de kater. Wat zette een domper op de idealen van de seksuele utopisten? Verschillende ontwikkelingen speelden daarbij een rol. Allereerst waren de verwachtingen over de bevrijdende rol van de erotiek te hoog gespannen geweest. De seks bleek niet de incarnatie van het goede te zijn. Bovendien hadden de utopisten zich verkeken op de ideologisering en commercialisering van hun idealen. Het ging met de seksuele revolutie als met elke utopische beweging. De radicaliteit van de beginfase was een reactie op de rigiditeit van de moraal in Nederland, waarin overigens ook los van de seksuele revolutie al verandering kwam. De provocaties van de kermis betekenden vervolgens een doorbraak, voor de Nederlanders en voor de utopisten zelf. Op de norm volgt de overschrijding, en na de overschrijding volgen nieuwe normen,[16] zoals die van sexpol en feminisme. Dat was zeker een teleurstelling voor de utopisten van de seks. Belangrijk was ook de differentiatie die na de revolutie optrad. Provo en de seksuele kermis waren een samenballing van heel verschillende verlangens en belangen die juist door hun succes al snel uit elkaar moesten vallen. De differentiatie van het seksuele veld (porno, kunst, homo's en hetero's, feministen) was een bewijs van het succes van de seksuele revolutie, hoezeer de utopisten

deze verbrokkeling zelf ook betreurden. Het mechanisme van normering en provocatie verklaart mede waarom de seks zo belangrijk werd aan het eind van de jaren zestig. De strikte moraal van de jaren vijftig draaide vooral om seksuele repressie. De effectiefste provocatie was daarmee een seksuele, zoals ouders en andere autoriteiten spoedig merkten. Bovendien zijn op erotisch vlak gemakkelijk ludieke effecten te produceren.

De ideologisering van de kermis door sexpol verstoorde de illusies van de seksuele utopisten dat de erotiek alleen maar vrijheid blijheid was. Iets dergelijks bewerkstelligde de feministische beweging. Vrouwen formuleerden hun kritiek op het seksisme van de seksuele kermis achteraf. Net als de sexpol verscheen het feminisme in 1970 op het toneel toen de seksuele revolutie over haar hoogtepunt heen was. De normerende werking van beide ideologieën begon op het moment dat het zaad van de seksuele revolutie gezaaid was. Beschuldigingen van prestatiemoraal, seksisme en eng-seksualisme kwamen pas nadat een waaier van seksuele beelden over Nederland was ontvouwd. Vele mannen zullen zich in het bijzonder de feministische kritiek hebben aangetrokken, maar de vrijheid van de seksuele verbeelding is mede dankzij het theater van het naakt in Nederland een onvervreemdbaar cultuurgoed geworden. De linkse en vooral de feministische kritiek op de seksuele revolutie heeft bij de seksuele profeten vooral een gevoel van malaise opgeroepen.

Het is de vraag in hoeverre de seksuele praktijk tegelijk is veranderd. Veel wijst erop dat de vrijere seksuele moraal die met zoveel verve is gepredikt, allerminst door de utopisten zelf is gerealiseerd. De discussie in Bakkum over de groepsseks geeft aan dat beide partijen, voor- en tegenstanders van een orgiastische beleving, een slecht geweten hadden over hun seksuele praktijk. Daarbij constateer ik twee problemen. De utopisten hadden zelf een gebrekkige seksuele opvoeding gehad die zeker negatieve gevoelens van schuld en schaamte wekte. Daarvoor hadden de profeten zelf ook oog, gezien de nadruk die ze legden op een vernieuwing en verbetering van de (seksuele) opvoeding. Verder vertrouwden ze te veel op de polymorfe seksualiteit van de mens. Idealen van biseksualiteit en androgynie lagen ten grondslag aan hun experimenten. Maar juist door de seksuele revolutie ontdekten homo's en hetero's dat hun erotische wensen en verlangens specifiek waren en dat ze helemaal niet androgyn of biseksueel wilden zijn.

De seksuele revolutie was vooral een gezonde dosis retoriek en had als zodanig effect. De meningen over de seks kwamen aan het eind van de jaren zestig in een stroomversnelling. Maar ondanks alle mythologie en retoriek veranderde er in de seksuele praktijk minder. Het bleef bij grootse verwachtingen en wilde idealen. Uiteindelijk heeft de binnenstad van Amsterdam er het meest van geprofiteerd. Nergens ter wereld bestaat nu zo'n attractief animo met de rijkst geschakeerde homowereld en de bloeiendste seksindustrie.

Noten

1 *Sextant*, 9 (1968), p.17.
2 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, collectie Simon Vinkenoog, verder afgekort als SV, knipsels 10.9 BEL/NED pornografie/sex. Ik dank Tjebbe van Tijen van het Sociaal Documentatie Centrum van het IISG voor zijn hulp bij het vinden van het materiaal.
3 Het onderzoek is gebaseerd op tijdschriften, archiefstukken en interviews met Ruud Kraamwinkel, Henno Eggenkamp en Ad van Delden, een lid van de AJAH (zie eerder). Inspiratie kwam van Bernadette de Wits drieluik over de seksuele revolutie, speciaal 'Erotische panorama's III', VPRO 1988.
4 *Welstaat* (1966), één nummer verschenen, geciteerd pp.12 en 21.
5 *Tijdschrift* (1966), aangehaald no.1, pp.25-28 en 38-41 en nr.2, p.45. Verdere nummers zijn niet verschenen.
6 *Gnot* (ca. 1966/1967), z.p., *Mare*, 1, 3 (1967), pp.5-6. Over verdere gegevens over *Gnot* beschik ik niet, van *Mare* is waarschijnlijk één jaargang van zes nummers verschenen.
7 *Knijp*, 1, 1, p.39 (knijpmode); 1, 2, p.39 (zeilmode) en pp.40-41 (bespreking) en 1, 3, z.p. (plaatje van de jongen met dolk). Alle nummers verschenen in 1967.
8 Zie *Sextant*, 1 (1969).
9 Archief SV Map 82 seksualiteit.
10 Origineel in archief van R.Kraamwinkel.
11 Archief SV Map 82 seksualiteit. De voorzitster van de NVSH, mevr.Zeldenrust-Noordanus had op een geruchtmakende rede voor de NVSH in 1968 punt 2 nog simpeler, en eenzijdiger, gesteld: 'Homoseksualiteit bestaat niet', geciteerd in *Proefding*, 2 (1969), p.3.
12 *Info*, 5 (dec.1969), pp.4-10. *Info* was het informatiestencil van de Amsterdamse afdelingen van NVSH en COC en de AJAH. Later zouden MVM en Dolle Mina erbij komen.
13 *Proefding*, 2, 1 (mrt.1970), pp.12-17.
14 Vgl. ook de analyse van Nico Wilterdink over het eind van 'De woelige jaren zestig', in *Maatstaf*, 25, 1 (1977), pp.52-60.
15 Zie bijv. H.Oosterhuis, 'Ze zijn er mede behept'. Veranderingen in de confessionele houding ten aanzien van homoseksualiteit. In: G.Hekma e.a.,